

Ю.В. Романюк
(Інститут української мови НАН України, Київ)

Словозмінні класи дієслів у сучасній українській мові

Наше дослідження має на меті продемонструвати такий опис словозміни сучасного українського дієслова, який дасть можливість класифікувати на його основі нові дієслова, що з'являються в художній, науковій літературі, мові мас-медіа та Інтернету, або дієслова-витвори строкатої авторської словотворчості, мовної гри. А також з'ясувати їхню відповідність чинній граматичній нормі мови, вагу в сучасній комунікації та перспективи кодифікації в корпусі української літературної мови або причини, з яких вони залишилися поза ним. Фактичну й теоретичну основу описаної у доповіді моделі української дієслівної словозміни становить системно-структурний підхід до опису форм слів, реалізований у «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» (далі – Словник; К., 2011, автори: В.І.Критська, Т.І.Недозим, Л.В.Орлова, Т.К.Пуздирєва, Ю.В.Романюк; відповідальний редактор Н.Ф.Клименко). У цьому джерелі ми опрацювали 35331 дієслово. Модель системи української дієслівної словозміни, подану в цьому Словнику, ґрунтовано на мовному матеріалі, унормованому й кодифікованому в словниках і граматиках літературної мови. Вона відображає реальну систему словозміни в статичній, а також слугує в нашому дослідженні інструментом для аналізу динаміки словозміни, вивчення того мовного матеріалу який залишився поза нормативними словниками.

В україністиці реалізовано різні підходи до моделювання дієслівної словозміни, представники яких беруть до уваги різні ознаки форми дієслів або структурують, деталізують виразники таких ознак у слові з різним ступенем глибини.

Ми послугуємося термінами *словозміна дієслова* або *дієслівна словозміна*, вважаючи його загальнішим і, можливо, менш дискусійним, ніж термін *формотворення*.

У нашому дослідженні приймаємо усталене визначення класу дієслова як типу співвідношення між основою інфінітива і основою теперішнього часу [4: 280]. Клас – це тип дієвідмінювання, тип парадигми дієслівної словозміни. Парадигма конкретного дієслова – це перший рівень структури словозмінної системи, а наступний, другий рівень – це саме тип парадигми, який і реалізує словозмінний клас дієслів. Третій рівень – це вже система словозміни дієслів, яка описує організацію словозмінних класів за їхніми кількісними показниками, вагою в системі мови як градаційній структурі, що має ядро, периферію та перехідну зону між ними.

В академічній граматиці «Сучасна українська літературна мова» в томі «Морфологія» 1969 р. подано дві основи дієслова як підстави їх класифікації за показниками словозміни – основу інфінітива та основу теперішнього часу і варіанти тематичної голосної. За цими ознаками В.М. Русанівський, який написав цей розділ, виділяє 12 словозмінних класів дієслів, зазначаючи їхню продуктивність, щоправда, без кількісних показників.

Автори «Теоретичної морфології української мови», І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська, також виділяють дві основи дієслова – основу інфінітива і теперішнього часу. Поділ на класи автори проводять «на основі співвідношень суфіксів основи інфінітива й основи теперішнього часу» [4: 280], проте здійснено його дещо інакше. Дослідники виділяють не 12, а 14 класів: якщо в академічній граматиці у I дієвідміні виділено 8 класів, то у авторів «Теоретичної морфології української мови» таких класів 10. В академічній граматиці дієслова з тематичними суфіксами –ува-, -ва- об'єднано в один клас, а К.Г.Городенська, яка є автором розділу «Дієслово» в «Теоретичній морфології української мови», виділивши один клас дієслів із суфіксом –ува- (в основі теперішнього часу – -уј-, -юј- – *купувати, малювати*), дієслова із суфіксом –ва- поділила на 2 класи: 1) в основі теперішнього часу яких суфікс **-ва-** приєднує – ј- і виступає у варіанті –вај- – (*кивати, взувати*) і 2) в основі теперішнього часу яких суфікс **-ва-** чергується з –ј- – (*жувати, давати*). Проте для виділення

класів взято до уваги лише деякі, а не всі особливості морфонологічних змін в основах дієслів під час відмінювання [4: 280].

Отже, розглянуті класифікації автори здійснили на основі таких ознак дієслова: набору флексій, тематичної голосної в основі та частково морфонологічних змін в основі під час дієвідмінювання.

Проблемі визначення класів дієслів увагу в своїх працях приділили М.А. Жовтобрюх, Б.М.Кулик, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. В.М. Русанівський виділяв 13 дієслівних класів за ознакою варіантності тематичних суфіксів. Таку саму кількість класів виділяли А.П. Грищенко та Л.І. Мацько, також за тематичною голосною. Натомість О.О. Тараненко, який бере до уваги морфонологічні зміни в основі під час дієвідмінювання, лише для першої дієвідміни й атематичних дієслів у виділяє 152 класи. Натомість жоден з дослідників не брав до уваги наголошування дієслів. М.П. Муравицька взяла до уваги і наголос (у колективній монографії «Морфемна структура слова» 1979 р.) і отримала близько 150 «груп дієслівних парадигм», врахувавши співвідношення основ інфінітива, теперішнього, минулого, майбутнього часу і наказового способу. Проте для дослідження було взято близько 17 тис. дієслів і враховано, очевидно, не всі морфонологічні зміни в їхніх основах.

Наш підхід до виділення класів дієслів засновано на врахуванні такого комплексу ознак, релевантних для їхньої словозміни: набір флексій, схема наголошування та морфонологічні зміни в основі. Урахування буквеної структури основи слова, позиції або заміни букв, які позначають морфонологічні зміни основи у слові під час дієвідмінювання, дає підстави виділити за комбінаціями таких формальних ознак 280 словозмінних класів українських дієслів. Автори праць з української морфології не брали до уваги особливості графемної форми основи в повному їх обсязі. К.Г. Городенська слушно звернула увагу на те, що дослідники української морфології, встановлюючи класи дієслів, цитую, «здебільшого не беруть до уваги розбіжності у фонетичному оформленні їхніх кореневих частин» (4: 280). Утім, для нашого підходу до встановлення класів дієслів це – одна із основних засад.

Цього потребує визначення належності до певного класу некодифікованої ще або й взагалі дієслівної лексики, оскільки форма основи визначає тип словозміни, прогнозує його. Отже, наша класифікація зорієнтована на опис нового у мові, на динаміку системи дієслівної словозміни, її реальне функціонування у мовній практиці, на прогнозування певних дієслівних форм. Крім того, наша модель потрібна для генерування/зведення слівформ у процесах автоматичного опрацювання текстів, для забезпечення роботи пошукових систем в Інтернеті, для створення корпусів мови – скрізь, де потрібна автоматизація словозміни. Отже, запропонована модель – це фактично структурна граматики українського дієслова, яка, втім, відкриває чимало фундаментальних теоретичних проблем, пов'язаних з визначенням правил української словозміни.

Для побудови структури системи дієслівної словозміни важливим є також врахування чинників продуктивності/непродуктивності та активності/пасивності (неактивності) класів. Ми визначаємо такі чинники в градуальній опозиції: ядро – проміжна зона (оточення ядра, оточення периферії) – периферія системи словозмінних класів з кількісними показниками для кожного класу. Ядро цієї системи становлять регулярні, активно відтворювані й поповнювані класи, вони представляють у системі, за висловом А.О. Білецького [3: 24-25] «абсолютний лад». Периферія системи – це унікальні класи, до складу яких входять одиничні дієслова та класи, що охоплюють до 10 слів. Такі класи демонструють «абсолютний безлад» у системі, межу між системою та несистемою, а перехідну зону А.О.Білецький залежно від її тяжіння до ядра чи до периферії назвав «відносним ладом» або «відносним безладом». Це – словозмінні класи, що демонструють певну активізацію або пасивізацію.

Співвідношення ядра і периферії системи за встановленою В.С. Перебийніс закономірністю можна визначити так: ядро охоплює 75 % - периферія - 25 % складу системи [21: 161]. Проте ми структуруємо і 25 %, виділяючи на цій ділянці структури системи периферію (класи з чисельністю

від 9 до 1 дієслова, напр., (*обіп'ясти, стятися*)) і перехідну зону між ядром і периферією (класи з кількістю дієслів від 349 до 10, напр., *тяти, лізти*). Структуруємо й перехідну зону, поділяючи її на оточення ядра (класи з кількістю від 349 до 100 дієслів, напр., клас з дієсловами *каламутити, обюрократити* (108 дієслів) й оточення периферії (класи від 99 до 10 дієслів, напр., *креслити, обмаслити* (24 дієслова)). Отже, структура системи дієслівної словозміни, яку ми моделюємо за кількісними показниками продуктивності класів, має не дві, а чотири ланки (див. слайд): ядро – оточення ядра – оточення периферії – периферія.

Продемонструємо процедуру визначення словозмінних класів за правилами нашої моделі. Найпродуктивнішим у базі Словника виявився словозмінний клас дієслів, до якого належать 7671 дієслово, що має такий набір закінчень і суфіксів у словоформах теперішнього, минулого часу й наказового способу: *горта-ти – горта-ю, горта-єш, горта-є, горта-ємо, горта-єте, горта-ють, горта-в, горта-ла, горта-ло, горта-ли, горта-й, горта-ймо, горта-йте*. Наголос у всіх формах незмінний – на основі, морфологічних змін в основі під час дієвідмінювання немає. Решта дієслів із тим самим флексійним набором мають ті чи інші варіанти в словозміні (зміни в основі чи в наголошуванні). Скажімо, названий флексійний набір найпродуктивнішого класу дієслів, що в Словнику одержав код 7, має 30 типів парадигм з ускладненням словозміни (всього 18601 дієслово). Це, наприклад, другий за продуктивністю у Словнику клас дієслів з кодом 7 001 F (налічує 6445 одиниць і належить до ядра системи). До нього увійшли дієслова, у яких наявне чергування суфіксів **-ува-/-юва-** з **-уј-/-юј-** в кінці основи у теперішньому чи майбутньому часі (для дієслів доконаного виду) і наказовому способі: *побалувати – побалу-ю, побалу-єш, побалу-й* та ін. Натомість клас з кодом 7 001 Ї налічує всього 5 дієслів і належить до периферії системи. В основах дієслів цього класу у формах теперішнього і майбутнього часу (для дієслів доконаного виду) наявне чергування **и** у фіналі основи з **ј** (його виявляє в

графемній будові форм заміна **и** на апостроф (’), пор.: *випити* – *вип’ю*, *вип’еш*, але *випий*.

Обговорювана модель виділення класів дієслів, яку ми реалізували в Словнику, має не тільки пояснювальну (описову), а й евристичну (пошукову, прогнозувальну) силу. Це доводить можливість її застосування до аналізу нової дієслівної лексики. Як таку розглядаємо лексику, що з’явилася за роки незалежності і поки що з різних причин залишається за межами нормативних словників. Серед неї є й нейтральні дієслова (*клонувати*, *ветувати*, *ксерити*, *сканувати*), й слова «на злобу дня», «слова - свідки доби» (*помаранчити/спомаранчити*), і активна розмовна лексика (*есемесити*, *емейлити/мейлити*, *снікерснути*). Ефективною виявляється й апробація моделі на матеріалі авторських новотворів, що мають уже тривалу історію, проте так і не ввійшли до загальнономовних словників. Наприклад, такі дієслова, що їх створив Павло Тичина, як *аеропланити* (Аероплань, дУше моя, аероплань, / не знижуйся, не падай) або *бровити* (БрОвить / свої тут брови вчений... [15]).

Для свого дослідження нові дієслова відбираємо з Комп’ютерного фонду інновацій (далі – КФІ), який з 2006 р. створював відділ структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні, а з 2011 р. - Інституту української мови НАН України за текстами засобів масової інформації, а також текстами художніх творів, науково-освітньої літератури, публіцистики, ділової документації, реклами, інтернет-комунікації. Лексичний склад української мови поповнюється в останнє десятиліття дієсловами, які мають отримати свій граматичний статус, тобто зайняти певне місце у тому чи тому словозмінному класі дієслів як факт мовної практики, мовної діяльності сучасного суспільства. Питання щодо відповідності таких дієслів чинній граматичній нормі і взагалі перспективи їхнього введення до літературного, унормованого й кодифікованого взірця національної мови, становить окреме важливе дослідницьке завдання. У нинішній доповіді, аналізуючи строкату нову дієслівну лексику, ми прагнемо відповісти лише на такі питання:

1. Чи наявний у сучасній, змодельованій у Словнику за матеріалами нормативних словників і граматики української мови системі дієслівної словозміни ресурс, який дає змогу мовцеві в разі потреби утворити ту форму дієслова, що її вимагає структура певного висловлення, форму навіть таких дивовижних дієслів, як *защенемерлити* Євгена Пашковського?

2. На які зразки словозміни спирається при цьому мовець, тобто який ресурс дієслівної словозміни виявляє сьогодні у мовній практиці найбільшу активність?

3. Чи сучасна динаміка, мовна практика підтримує ту структуру системи дієслівної словозміни, яку зафіксували академічна граMATика 1968-1973 рр., сучасні граматики, зокрема «Теоретична морфологія української мови» І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської і яку змодельовали ми в Словнику, чи стався у цій системі, зокрема, перерозподіл словозмінних класів дієслів між її ядром і периферією?

За допомогою моделі словозмінних класів, реалізованої в Словнику, належність певного дієслова до словозмінного класу можна визначити за алгоритмічними правилами побудови словозмінних парадигм, поданими в Передмові, за таблицями Додатка 1 «Таблиці словозмінних характеристик парадигм» і Додатка 2 «Таблиці словозмінних парадигм» до Словника. Наприклад, дуже активно поповнюється дієсловами-новотворами один з найпродуктивніших словозмінних класів з кодом 7 002 F, що об'єднує в Словнику 3995 дієслів з тематичним суфіксом *-ува-/-юва-* (у яких суфікси основи *-ува-/-юва-* у формах теперішнього (майбутнього - для дієслів доконаного виду) часу та наказового способу чергуються з *-уј-/-юј-*) і наголос в згаданих словоформах зсувається на одну голосну вліво порівняно з формою інфінітива). Зразком цього класу може слугувати дієслово *малювати* – *малЮю*, *малЮєш...*, *малЮй*. За матеріалами КФІ до цього словозмінного класу потрапляють 94 нових дієслова з різним функціонально-стильовим потенціалом, як, наприклад, *ветувати*, *губернаторювати*, *євроінтегрувати*, *інавгуруватися*, *інтернетизуватися*, *комп'ютеризувати*, *мініструвати*,

музеєфікувати, оцифрувати, оцифруватися, прем'єрувати, сканувати (відсканувати), титрувати і віагрувати «заводити публіку, активізувати її», *іміджувати, клішуватися, снікерсувати, хамелеонувати* «бути пристосованцем, хамелеоном», *снікерувати* та ін. В усіх цих дієсловах словозміна не залежить від слово- або формотворчих засобів (префікси, постфікс **-ся**). Як можна пересвідчитися з прикладів уживання цих дієслів у різностильових текстах, словозмінна система сучасної української мови дає ресурс для адаптування таких новотворів, що й доводить ефективність пропонованої в нашому Словнику моделі словозмінних класів.

Інший активно поповнюваний продуктивний словозмінний клас дієслів об'єднує в Словнику 7671 дієслово з тематичними суфіксами **-а-/-я-** та **-і-** в основі. У формах цих дієслів під час відмінювання не відбуваються зміни в основі й зсуви наголосу. Зразком класу може бути дієслово *прохати* – *прохajú, прохáєш...*, *прохáй, радíти* – *радíю, радíєш...*, *радíй*. Судячи з матеріалів КФІ, цей клас поповнюється не так інтенсивно, як вищезгаданий (усього 8 дієслів). За його зразком відмінюються такі виразно оказіональні, експресивно-оцінні дієслова, як *бароковіти, фанатіти, забронзовіти, відхворіти*. Спостерігаємо часом активне використання моделі саме цього словозмінного класу у словотворчості певних письменників. Ось лише кілька прикладів з роману Є. Пашковського «Щоденний жезл»: *ватніти* (...ноги **ватніють**, тіло зростається з непосильною вагою... [20]), *дикуніти* (...племена **дикуніють**, юрби **вклякають**... [20]), *забобоніти* (...як **забобонніє** в оселях глухе берложне безсоння... [20]).

Інколи клас за кількістю дієслів перебуває на межі ядра системи словозміни та його оточення, проте виявляє активність, більшу запитаність мовців, ніж класи ядра системи. Наприклад, словозмінний клас з кодом у Словнику 15 001 И (у формах наказового способу в 2 ос. одн. м'який приголосний в кінці основи, наприклад, *мозолити* – *мозолю, мозолиш...*, *мозоль*) охоплює за матеріалами Словника 396 дієслів, але за його зразком наявна чимала кількість новотворів і продуктів авторської словотворчості (12

дієслів), що залишилися поза словниками: *джерелити, затрибунити, майданити* (*помайданити, домайданитися, євромайданити*), *солов'їнити, заценевмерлити*, пор. його можливі форми *заценевмерлю, заценевмерлиш...*, *заценевмерль* з нормативними формами дієслова *вмерти* – *вмру, вмреш і вмри*. Дієслово *заценевмерлити* демонструє «припасовування» такого авторського okazіоналізму до основ дієслів з регулярною словозміною, а отже, тиск дієслівної системи словозміни навіть на такі аномальні з погляду лексичної і словотвірної норми одиниці.

Апробація поданої у Словнику моделі української дієслівної словозміни виявила, що найактивніше для створення нових дієслів мовці використовують правила словозміни, властиві словозмінному класу, який хоча і є одним з найпродуктивніших, проте не є найчисельнішим. Це клас з тематичним суфіксом *-ува-/-юва-*, в якому під час словозміни *-ва-* випадає, а наголос переходить з останньої голосної основи форми інфінітива на передостанню в особових формах теперішнього часу і наказового способу (*снікерсувати, снікерувати*). Досить багато нових дієслів з тематичним суфіксом *-и-*, які більш-менш рівномірно розподілилися за відповідними словозмінними класами (пор. *гуслити* і *сухотити* у П.Г. Тичини –класи з кількістю, відповідно, 291 і 108 дієслів, належні до оточення ядра). Таким чином, система української дієслівної словозміни, змодельована в Словнику, відіграє важливу роль як фільтр для новотворів, а аналогія впливає на словозміну слів зі спільними ознаками форми.

Щодо дієслівної словозміни, то підкреслимо стабільність її ядра, яке охоплює 75 відсотків усього масиву дієслів (12 парадигматичних класів із 280 з чисельністю класу, вищою за 350 одиниць). Стабільність виражена в усталеному, регулярному способі дієвідмінювання. Такі словозмінні класи доводять дію в словозмінній системі української мови семіотичної переваги, а саме: невелика їх кількість (три) охоплює 18111 дієслів з 35331, уміщених у реєстрі Словника, або 51,2 % складу дієслів реєстру. Стабільність ядра підтверджують нові дієслова, здебільшого утворювані за найпродуктивнішими

зразками словозмінних класів. Продуктивність (висока, середня, мала) й непродуктивність виявлені на масиві 35 тис. кодифікованих дієслів в конкретних кількісних показниках і доведені наявністю новотворів та позасловникової авторської лексики, тобто продуктами мовної практики.

Для дієслів, не кодифікованих у нормативних словниках і граматиках мови (нових або тих, що залишилися поза словниками), за моделлю Словника встановлено належність до словозмінного класу, а отже, вони отримали свій статус у системі словозміни. Запропонована в Словнику модель довела свою пояснювальну й евристичну (прогнозувальну) силу. Її застосування підтвердило наявність у системі сучасної української словозміни ресурсу, що може задовольнити нові когнітивні й комунікативні потреби мовців. Водночас апробація моделі на масиві нових дієслів довела стабільність складу словозмінних класів дієслова та їх розподілу між ядром і периферією системи дієслівної словозміни. Її структура є стійкою і водночас гнучкою, придатною для адаптування нових слів. Це демонструють словозмінні класи ядра системи та його оточення, які активно поповнюються новими дієсловами, і периферія системи, що залишається незмінною і неактивною.

Література

1. Активні ресурси сучасної української номінації. Идеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк; Відп ред. Є.А. Карпіловська. – К.: ТОВ «КММ», 2013. - 416 с.
2. Алексієнко Л.А., Козленко І.В. Граматичний словник українських дієслів. – Т. 1 (А-О). – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 1998. – 443 с.
3. Белецкий А.А. Система и несистема в естественном языке / А.А. Белецкий // Структурная и математическая лингвистика.– К.: Вища школа, 1974. – Вып. 2. – С. 20-31.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.

5. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською, 1981. – 185 с.
6. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. - К.: Вища школа. - Ч. I. Вид. Четверте. - 1972 - 450 с.
7. Закономерности структурной организации научно-реферативного текста / под ред. В.И. Перебейнос. – К.: Наук. думка, 1982. – 322 с.
8. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. – М.: Русский язык, 1977. – 880 с.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
10. Л.І. Комарова. Якісні та кількісні характеристики системи словозміни іменників у сучасній українській мові. – АКД, К., 1987.
11. Кравчук Л.В. Семантико-функціональний потенціал оказіоналізмів у текстах засобів масової інформації початку ХХІ століття. – АКД, К., 2016. – 20 с.
12. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / Відп. ред. Н.Ф.Клименко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.
13. КФІ – Комп'ютерний фонд інновацій в українській мові Інституту української мови НАН України
14. Курс сучасної української літературної мови : в 2т. / [За ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. шк., 1951.
15. Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття: [збірник наукових праць; відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 268 с. (Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія»; вип.5).
16. Морфемна структура слова / [За ред. М.М. Пещак]. – К.: Наук. думка, 1979. – 334 с.

17. Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – 208 с.
18. Морфологический анализ научного текста на ЭВМ / [Под ред. Т.А. Грязнухиной]. – К.: Наук. думка, 1989. – 264 с.
19. Павловский А.П. Грамматика малороссийского наречия. – СПб, 1818 – 115 с.
20. Пашковський Є.В. (1999). *Щоденний жезл*. Роман-есеї. Електронний ресурс: <http://library.kr.ua/elib/pashkovskiy/shodenniyygezl.html>,
21. Перебийніс. В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1970. – 272 с.
22. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971 – 315 с.
23. Структурна грамати́ка сучасної української літературної мови. Проспект / [За ред. В.С. Перебийніс]. – К.: Наук.думка, 1972. – 99 с.
24. Структурні рівні мови і методи їх дослідження / Відп. ред. В.С.Перебийніс. – К.: Наук. думка, 1972. – 162 с.
25. Тараненко О.О. Словозміна української мови. – Nyiregyhaza, 2003.
26. Тезиси Пражского линггвистического кружка. // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение – ч. II – 1964. – С. 69-85.